

WALERY PISAREK

Słyszac wyraz wolność...

Wyraz *wolność* należy od wieków do elity słów sztandarowych, czyli flagowych; sztandarowych – bo się je rzeczywiście wypisuje na sztandarach i transparentach; flagowych – bo w repertuarze ideologicznych środków leksykalnych niejednej partii odgrywają rolę okrętu flagowego, tzn. takiego, „na którym przebywa dowódca floty lub flotyli”.

O znaczeniu wolności w naszej kulturze może świadczyć m.in. *Księga cytatów z polskiej literatury pięknej od XIV do XX wieku* P. Hertza i W. Kopalińskiego¹. Zawiera ona kilka tysięcy cytatów, a każdy z nich został odnotowany w jej *Przewodniku hasłowym i tematycznym* (czyli w swego rodzaju indeksie) przynajmniej jednym hasłem. Wyraz *wolność* okazuje się jednym z 15 haseł o najbogatszej dokumentacji:

świat	373 cytaty
Polska	338 cytatów
serce	303 cytaty
człowiek	296 cytatów
Bóg	280 “
miłość	266 “
życie	255 “
Ojczyzna	230 “
naród	212 “
ziemia	197 “
ludzie	196 “
wolność	189 “
pieśń	183 cytaty
dusza	182 “
lud	182 “

Jak widać, hasło *wolność* znalazło się na tej liście na miejscu dwunastym w świetnym towarzystwie innych słów-kluczy polskiej literatury, jako drugie – po *miłości* – abstractum odprzymiotnikowe.

Bardzo wysoko ceniona jest *wolność* również współcześnie. W r. 1985² pod względem liczby mieszkańców Polski powyżej 13. roku życia uznających ją za coś „bardzo wartościowego” wysuwała się przed *szczęście rodzinne, czyste sumienie, przyjaźń, lubianą pracę, powszechny szacunek*, a w 1987³ ustępowała tylko *zdrowiu, szczęściu małżeńskiemu i udanym dzieciom* oraz *czystemu sumieniu*. Cenili wówczas *wolność* wysoko ludzie bardziej wykształceni, mieszkańcy raczej miast niż wsi oraz raczej starsi (powyżej 50 lat) niż młodzi.

Zapewne o *wolności* można powiedzieć to, co poeci pisali o *zdrowiu*: szczególnie wartościowa wydaje się *wolność* wtedy, kiedy się ją traci lub się o nią walczy. Odwrotnie, *wolność* nie zagrożoną lub już odzyskaną ceni się mniej. Potwierdzają to spostrzeżenie wyniki badań z r. 1991 nad wartością emocjonalną wybranych wyrazów, używanych w ówczesnej publicystyce. Materiał, na którym się głównie opiera ten artykuł, pochodzi właśnie z owych badań, a w szczególności z odpowiedzi na pytania ankiety, którą w formie wywiadów z kwestionariuszem przeprowadzili doświadczeni ankieterzy Ośrodka Badań Prasoznawczych na reprezentatywnej próbie udziałowej ludności Polski powyżej 13. roku życia. Próba objęła 3230 osób, a jej struktura – po weryfikacji – odpowiadała strukturze całej zbiorowości pod względem płci, wieku, wykształcenia i miejsca zamieszkania.

Spośród 48 wyrazów, z których badani mieli wybrać te, które ich zdaniem „oznaczają treści najlepsze, najpiękniejsze i najwartościowsze” tylko 6 wyrazów uzyskało powyżej 50% wskazań. Są to (liczby bez nawiasów oznaczają częstość wskazań w badaniach z roku 1991, liczby w nawiasach – częstość wskazań w analogicznych badaniach⁴ z roku 1984):

1. uczciwość	73,4 (66)
2. zdrowie	73,2 —
3. miłość	65,6 (62)
4. sprawiedliwość	64,7 (72)
5. zgoda	59,7 (67)
6. wolność	59,1 (65)
7. spokój	48,7 (54)
8. honor	46,8 (godność 59)
9. Ojczyzna	46,4 (66)
10. wiara	42,1 (53)

Cenią *wolność* bardziej mężczyźni niż kobiety; młodzież oraz 40- i 50-latkowie bardziej niż osoby w wieku 25–39 lat, a zwłaszcza bardziej niż ludzie starsi powyżej 60. roku życia. Częściej wskazują na *wolność* jako coś najwartościowszego mieszkańcy wielkich miast i ludzie z wykształceniem przynajmniej ponadpodstawowym. Z wyróżnionych 16 kategorii zawodowych najbardziej cenią *wolność* studenci,

uczniowie, prywatni przedsiębiorcy i pracownicy umysłowi z wyższym wykształceniem; stosunkowo najmniej – osoby nie pracujące, emeryci, robotnicy niewykwalifikowani, a więc ludzie niejako zmuszeni do wolności.

Na postawę wobec wolności istotnie wpływają preferencje polityczne: wolność jako jedna z najcenniejszych wartości wskazywana jest znacznie częściej przez osoby związane z Unią Demokratyczną i „Solidarnością” niż przez osoby deklarujące sympatię do PC. Zgodnie z tymi preferencjami miłośnicy wolności głosowali w wyborach prezydenckich głównie na T. Mazowieckiego (UD) i L. Wałęsę (wówczas „Solidarność”); stosunkowo najmniej cenili sobie wolność zwolennicy R. Bartoszcza. Rzecz ciekawa, że ze wszystkich wyróżnionych w badaniach ponad stu kategorii społecznych najwyższy wskaźnik uzyskała *wolność* wśród sportowców i kibiców sportowych.

Wyraz *wolność* nie jest wyrazem jednoznacznym. SJP PWN pod red. M. Szymczaka wyróżnia 3 jego znaczenia: 1. „niezależność, niezawisłość jednego państwa od innych państw w sprawach wewnętrznych i stosunkach zewnętrznych; niepodległość, suwerenność”; 2. „możliwość podejmowania decyzji zgodnie z własną wolą, nieskrępowanego działania, uwarunkowana ogółem czynników społeczno-moralnych; niezależność osobista, swoboda; całość warunków, stosunków poza więzieniem, zamknięciem [...]”; 3. „prawa obywateli wyznaczone przez dobro powszechne, interes narodowy i porządek prawny”.

Już z tych trzech definicji widać, że w okresie przygotowywania słownika do druku wyraz *wolność* był słowem gorącym. Autorzy zgodnie z duchem czasu wysunęli na pierwszy plan wolność rozumianą jako niezawisłość państwa, a pozostałe dwa znaczenia potraktowali bardziej terminologicznie niż językowo, pomijając nawet podstawową informację, że *wolność* to przede wszystkim abstrakcyjny rzeczownik od przymiotnika *wolny*. Na domiar złego w definicjach obu tych znaczeń uwzględniono element ograniczenia, przypominający marksistowskie traktowanie „prawdziwej wolności” jako „uświadomionej (lub: poznanej) konieczności” (por. „możliwość... uwarunkowana ogółem czynników społeczno-moralnych”; „prawa ... wyznaczone przez ... interes narodowy i porządek prawny”).

Wobec wieloznaczności wyrazu *wolność* powstaje problem, o czym badani myśleli wskazując na wolność jako na coś „najlepszego, najpiękniejszego i najwartościowszego”. W celu jego rozwiązania zadano osobom badanym pytanie: „– A z czym się Panu/Pani ten wyraz kojarzy? Uzupełniała je wskazówka: „Jeśli się z niczym nie kojarzy, proszę go pominąć”.

Do skojarzeń przyznało się tylko 1828 osób, tzn. 56% ogółu badanych. Skojarzenia zapisywali ankieterzy. Jeżeli ktoś z badanych podał dwa lub trzy różne skojarzenia, do dalszej analizy wybierano pierwsze wymienione. Ostatecznie zakwalifikowano w ten sposób 1828 reakcji skojarzeniowych na hasło *wolność*. Do ich klasyfikacji sporządzono dwa klucze: formalno-gramatyczny i semantyczny.

W pierwszym odwołano się do opozycji skojarzeń paradygmatycznych i syntagmatycznych. Wyróżniono wśród paradygmatycznych: 1. synonimy (np. *niepodle-*

głość), 2. antonimy (np. *niewola*), 3. definicje opisowe (np. *wszystko można robić*), 4. elementy szeregu (np. *równość*), a wśród syntagmatycznych: 5. przydawki dopełniaczowe podmiotowe (np. *obywatela*), 6. przydawki dopełniaczowe przedmiotowe (np. *prasy*), 7. przydawki przymiotne (np. *złota*), 8. związki orzeczeniowo-dopełnieniowe (np. *bić się o*), 9. związki orzeczeniowo-podmiotowe (np. *idzie do nas*).

Drugi z kluczy, tzn. klucz semantyczny miał służyć do klasyfikacji skojarzeń ze względu na to, z którym ze znaczeń słowa *wolność* się one wiążą. Z częstotliwości występowania poszczególnych skojarzeń można by wnioskować, o jakiej wolności myślą Polacy, wskazując ją jako „coś najlepszego, najpiękniejszego i najwartościowszego”. Klucz obejmował (oprócz kategorii „trudno powiedzieć”) 9 następujących kategorii: 1. wolność jako przeciwieństwo uwięzienia (tu m.in. zaliczano antonimy typu *więzienie*), 2. wolność jako prawa człowieka (np. *swoboda obywateli, wolność słowa*), 3. wolność jako cecha ustroju (np. *demokracja polityczna, bez dyktatury*), 4. wolność jako niezawisłość państwa (np. *niepodległość, biały orzeł*), 5. pozytywno-postulatywne komentarze na temat wolności (np. *winna być zawsze*), 6. krytyczno-zgryźliwe komentarze na temat wolności (np. *na cmentarzu, tylko dla Solidarności*), 7. skojarzenia wolności z pokojem (np. *bez wojny, biały gołąb*), wolność jako wolna miłość (np. *we dwoje*), 9. skojarzenia indywidualne (np. *lot ptaka, kino*).

Na podstawie psycholingwistycznych badań porównawczych nad formalno-gramatycznymi postaciami reakcji skojarzeniowych przyjmuje się, że na ogół skojarzenia paradygmatyczne górują nad syntagmatycznymi, tzn. że większość skojarzeń należy do tej samej kategorii gramatycznej co hasło. Z badań Idy Kurcz wynika jednak, że „w języku polskim nie obserwujemy [...] wyraźnej przewagi reakcji paradygmatycznej stwierdzanej w języku angielskim i innych językach”⁵. I. Kurcz przekonująco wyjaśnia tę różnicę fleksyjnością polszczyzny. Zresztą ze względu na izolujący typ języka angielskiego, a co za tym idzie homofoniczność wielu jego form gramatycznych trudno czasem określić, rozpatrując jednowyrazową reakcję skojarzeniową, z jaką częścią mowy mamy do czynienia. W języku polskim takie sytuacje są znacznie rzadsze, choć możliwe (np. nie sposób orzec, czy reakcja skojarzeniowa POLSKA na hasło WOLNOŚĆ jest reakcją paradygmatyczną czy też syntagmatyczną).

Rozkład formalno-gramatycznych typów reakcji skojarzeniowych na hasło *wolność* przedstawia Tabela I. Zawarte w niej dane nie potwierdzają wyników badań Idy Kurcz: „Skojarzenia paradygmatyczne hasła *Wolność* stanowią 73% wszystkich skojarzeń tego hasła, a więc blisko trzykrotnie przewyższają liczbę skojarzeń syntagmatycznych”.

Tabela I. Częstość występowania formalno-gramatycznych typów reakcji skojarzeniowych na hasło *wolność* (w %%)

1. synonimy quasisynonimy (np. <i>niepodległość</i>).....	19,3
2. antonimy (np. <i>niewola</i>)	0,9
3. elementy szeregu (np. <i>równość</i>)	36,3
4. definicje opisowe (np. <i>wszystko wolno</i>)	16,5
5. przydawki dopełniaczone podmiotowe (np. <i>człowieka</i>)	4,0
6. przydawki dopełniaczone przedmiotowe (np. <i>słowa</i>)	10,4
7. przydawki przymiotne (np. <i>złota</i>)	3,9
8. związki orzeczeniowo-dopełnieniowe (np. <i>bić się o ...</i>)	2,1
9. związki orzeczeniowo-podmiotowe (np. <i>musi być</i>)	3,0
10. inne, trudno określić	3,6

Nie należy jednak z tego faktu wyciągać zbyt daleko idących wniosków. Wyraz *wolność* jest wyrazem uroczystym, rzadko używanym w potocznej mowie⁷, a do tego wchodzącym w skład szeregowych połączeń typu *wolność-równość-braterstwo*, *wolność-równość-niepodległość*, *honor-wolność-Ojczyzna*, a wreszcie *Wolność i Niezawisłość* (WiN) oraz *Wolność i Pokój* (WiP). Ponieważ te szeregi (oprócz nazw obu organizacji) upowszechniane są od dziesięcioleci przez szkołę, można by przyjąć, że reakcje skojarzeniowe na hasło *wolność* motywowane stałymi szeregami frazeologicznymi bardzo często będą występować wśród uczniów, studentów, ludzi młodych i osób bardziej wykształconych, a więc ich zasięg będzie się kurczył w miarę wzrostu wieku oraz rósł w miarę wzrostu wykształcenia. Zgromadzone dane potwierdzają te przypuszczenia. Reakcje skojarzeniowe w formie elementów szeregu *wolność-równość-braterstwo* i podobnych zanotowano z następującą częstością:

wśród młodzieży w wieku 14–24 lata	42,3%
wśród osób w wieku 25–39 lat	36,9%
wśród osób w wieku 40–59 lat	35,4%
wśród osób w wieku 60 i więcej lat	26,1%
wśród osób z wykształceniem podstawowym	30,6%
wśród osób z wykształceniem zawodowym	36,5%
wśród osób z wykształceniem średnim	37,4%
wśród osób z wykształceniem wyższym	39,1%

Przeszło 2/3 tych reakcji skojarzeniowych przypada na wyraz *równość*.

Drugim co do częstości występowania typem paradygmatycznych reakcji skojarzeniowych na hasło *wolność* są reakcje o formie synonimów i quasisynonimów, a więc na przykład *niezależność, swoboda, wybór*, a przede wszystkim *niepodległość*. Wśród syntagmatycznych reakcji skojarzeniowych najczęściej występowały – jak to wynika z Tabeli I – skojarzenia o formie przydawek dopełniaczkowych wskazujących dziedzinę wolności, a więc np. *słowa, wyznania, poglądów, prasy* itp. prawa człowieka (przypada na nie ponad 90% skojarzeń dopełniaczowo-przedmiotowych). Nic dziwnego, że takie skojarzenia występują ponadprzeciętnie często u osób zaangażowanych politycznie, zwłaszcza zaś u zwolenników Unii Demokratycznej, liberałów, Partii X (ale dla sympatyków KPN *wolność* okazuje się częściej wolnością Polski niż wolnością słowa).

Semantyczna analiza reakcji skojarzeniowych (por. Tabelę II) dowodzi, że współcześnie dla Polaków *wolność* jest przede wszystkim wolnością osobistą wraz z wszystkimi prawami człowieka, jak wolność słowa, prasy, sumienia, wyznania, myśli, a następnie zapewniającą te prawa cechą ustroju (tu zaliczano takie reakcje, jak *demokracja, ojczyzna bez komunistów, a nawet USA*). Dopiero na czwartym miejscu z niespełna 14 procentami wskazań znalazły się skojarzenia wykazujące związek z rozumieniem wolności jako suwerenności państwowej, któremu to znaczeniu *Słownik języka polskiego* przypisał pierwsze miejsce.

Tabela II. Częstość występowania semantycznych typów reakcji skojarzeniowych na hasło *wolność* (w %%)

1. wolność jako przeciwieństwo niewoli (np. <i>więzienie</i>)	2,1
2. wolność jako prawa człowieka (np. <i>słowa</i>)	42,4
3. wolność jako cecha ustroju (np. <i>demokracja</i>)	15,7
4. wolność jako wolność państwa (np. <i>suwerenność</i>)	13,9
5. komentarze pozytywno-postulatywne (np. <i>winna być zawsze</i>)	7,9
6. komentarze krytyczno-zgryźliwe (np. <i>na cmentarzu</i>)	4,6
7. wolność jako (s) pokój (np. <i>bez wojny</i>)	3,5
8. wolność jako wolna miłość (np. <i>we dwoje</i>)	0,2
9. skojarzenia indywidualne (np. <i>pustynia, lot ptaka</i>)	8,9
10. inne, trudno określić	0,8

Warto sięgnąć do materiałów zgromadzonych w badaniach ankietowych, by znaleźć w nich odpowiedź na pytanie o czynniki sprzyjające poszczególnym odmianom reakcji skojarzeniowych. Jednym z takich czynników jest płeć: kobiety częściej niż mężczyźni myślą o wolności jako wolności osobistej, mężczyźni częściej niż kobiety myślą o niej jako o niepodległości państwa. Różnice nie są jednak duże, bo pod względem częstości traktowania *wolności* jako praw osobistych –

kobiety górują nad mężczyznami 6 punktami procentowymi, a pod względem częstości myślenia o wolności jako niepodległości państwa – mężczyźni przeważają nad kobietami różnicą zaledwie 2,2 procenta.

Na myślenie o wolności jako niezawisłości państwowej wpływa też wiek, miejsce zamieszkania i wykształcenie: ludzie starsi (60-latkowie i starsi) górują pod tym względem nad młodymi (od 14 do 39 lat) różnicą przeszło 7 procent; mieszkańcy wsi górują nad mieszkańcami miast różnicą 2,2 procenta; osoby z wykształceniem podstawowym górują nad osobami z wykształceniem wyższym niewielką różnicą 1,3 procenta. Konsekwentnie, można przeciwstawić emerytom i wykwalifikowanym robotnikom – ucznióm, studentóm i pracowników umysłowych z wyższym wykształceniem, którzy rzadziej niż przeciętnie myślą o wolności jako o niezawisłości państwa.

Myślenie o wolności jako o niezawisłości cechuje ludzi raczej gorzej sytuowanych niż bogatych (różnica 4 procent) oraz bardziej wierzących niż nie wierzących i nie praktykujących (różnica przeszło 8%).

Istotny wpływ na rozumienie słowa *wolność* wywiera orientacja polityczna: można tu przeciwstawić zwolenników Unii Demokratycznej, PSL i SdRP zorientowanych głównie na wolność osobistą i ustrojową – zwolennikom Porozumienia Centrum i KPN zorientowanym przede wszystkim na wolność ustrojową i narodową ze stosunkowo najrzadszymi skojarzeniami z wolnością osobistą.

Wolność – jako wyraz silnie nacechowany emocjonalnie – wywoływała też u badanych reakcje skojarzeniowe o charakterze komentarza, częściej – pozytywnego, rzadziej – krytycznego (por. Tabela II). Oto powtarzające się przykłady komentarza pozytywnego jako reakcji na hasło *wolność*: *dobra, największe dobro, radość, szczęście, konieczna, wróciła*; pojedynczo też: *każdy ceni; zachęca do życia*. Komentarze krytyczne, gorzkie, zgryźliwe, niekiedy szydercze wystąpiły znacznie rzadziej, ale wydają się bardziej wyraziste jako reakcje na hasło *wolność*, np. *utopia, iluzja, piękny frazes, pozory, teoretyczna*; także: *anarchia, bezkarność, nie zawsze sprawiedliwość i szczęście*; pojedynczo też: *może i wolność, bo nawet mieszkania nie mam; wolnością żyć nie będziesz; podobno już mamy w Polsce*.

Na koniec nie sposób przemilczeć dość licznych (blisko 9%!) skojarzeń filozoficzno-poetyckich typu: *życie, walka, szaleństwo, pustynia, bezkres, ocean*; dość często wystąpiły też skojarzenia z ptakiem i lataniem. Niemal żadne z tych skojarzeń nie wiąże się jednak z wolnością rozumianą jako niezawisłość państwa. Nie wiąże się z nią też powtarzająca się w różnych okolicach Polski reakcja skojarzeniowa o formie *kino* lub *nazwa kina*, w czym zapewne się przejawia wpływ tytułu filmu „Ucieczka z kina Wolność”.

Przedstawiony materiał przemawia – moim zdaniem – na rzecz następujących sądów:

1. wyraz *wolność* należy od wieków do sztandarowych słów polskiej kultury;
2. wartość *wolności* rośnie, kiedy ludzie dotkliwiej odczuwają jej brak;

3. formalno-gramatyczne reakcje skojarzeniowe na hasło *wolność* mają głównie charakter paradygmatyczny; prawdopodobnie jest to skutkiem utrwalonych w świadomości Polaków sztandarowych triad: *wolność-równość-braterstwo*, *honor-wolność-Ojczyzna*, *wolność-równość-niepodległość* oraz diad: *Wolność i Pokój*, a także *Wolność i Niezawisłość*;

4. znaczenie *wolności* jako 'niezawisłości państwa' kurczy się w świadomości Polaków na rzecz rozumienia *wolności* jako 'wolności osobistej i ustrojowej';

5. zasadniczej rewizji wymaga struktura i definicje hasła *wolność* we współczesnych słownikach języka polskiego.

Przypisy

¹ P. Hertz, W. Kopaliński, *Księga cytatów z polskiej literatury pięknej od XIV do XX wieku*. Wyd. drugie, PIW, Warszawa 1982.

² W. Pisarek, *Miejsce prasy, radia i telewizji w świadomości kulturalnej Polaków*. Materiały OBP, Kraków 1987.

³ Z. Bajka, *Przemiany świadomości społecznej*, w: *Komunikowanie masowe w Polsce: lata osiemdziesiąte*. „Zeszyty Prasoznawcze” 1991, nr 1–2, s. 23–39.

⁴ H. Siwek, *Nastawienie Polaków wobec rzeczywistości społecznej*. Raport z badań ankietowych, listopad 1984. Raporty OBP, Kraków 1985.

⁵ I. Kurcz, *Psycholingwistyka. Przegląd problemów badawczych*. PWN, Warszawa 1976, s. 193.

⁶ Klasyfikacji całego materiału ankietowego, a w szczególności 1828 reakcji skojarzeniowych dokonał wg dostarczonej mu instrukcji p. Maciej Pawłowski.

⁷ M.in. świadczy o tym jego brak wśród wyrazów I i II przedziału w materiałach badawczych pracy: M. Żarębina, *Próba statystycznej analizy słownictwa polszczyzny mówionej. Synteza danych liczbowych*. Ossolineum, Wrocław 1985.